Соціальні та гуманітарні науки

УДК.94.(477)

ЗОЛОТАРЬОВ В.А.
РУДЕНКО І.П.

ПОЧАТОК І ФІНАЛ КАР'ЄРИ ПЕРШОЇ ХВИЛІ ЧЕКІСТСЬКОЇ ВЕРХІВКИ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Інтерес до трагічних сторінок української історії XX ст. залишається досить високим, сьогодні з політичної і публіцистичної площини він переходить до галузей традиційної науки. В останні п'ятнадцять років вчені мали можливість систематично займатися проблемами, які становили «державну таємницю» і були раніше фактично закритими для цивільних дослідників. До категорії подібних тем ми відносимо історію діяльності органів держбезпеки, які відіграли надзвичайну роль в державі і політико-ідеологічній системі, яких вони мусили охороняти, і яких, врешті решт, було втрачено… Діалектика історії така, що діяльність надзвичайних комісій (НК) – державного політичного управління (ДПУ) – народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) – комітету державної безпеки (КДБ) була потужним аргументом проти існування старої системи і країни, яку вони уособлювали. Інтерес до діяльності органів держбезпеки підсилюється не тільки їх суспільними функціями, але й традиційною закритістю теми. Утаємниченість діяльності подібних структур є загальним правилом, але в колишньому СРСР вона сягала епічних масштабів, «органи» не тільки окутував суцільний морок, але й у громадській свідомості вони певним чином демонізувалися й міфологізувалися. Саме це було тим викликом для істориків, усупереч якому в українській історіографії почав формуватися окремий напрямок – студії з минувшини органів держбезпеки України, про що, наприклад, свідчить видання науково-документального журналу «З архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ» (видається з серпня 1994 р.) та книг, присвячених роботі більшовицьких каральних органів [1].

Предметом даної статті є соціальний портрет верхівки НКВС України, який розглядається під кутом службової кар'єри на момент

вступу до органів і її завершення. Особливість методу, який застосований авторами, полягає в тому, що кар'єра розглядається не через аналіз біографій окремих персон, а в соціально-статистичному аспекті. Соціологічний підхід, на погляд авторів, може виявити певні закономірності та підтвердити валідність відповідних тенденцій засобами соціальної статистики. Для реалізації вибраного методу виконано такі процедури: 1) сформовано вихідний масив у вигляді біографічних даних певного кола керівників органів держбезпеки для подальшого статистичного аналізу, 2) визначено коло формалізованих соціальних показників, які є об'єктом статистичного спостереження, 3) зроблено належні підрахунки в абсолютних числах і відсоткових частках, емпіричну інформацію подано у табличній формі для наступного якісного аналізу. Пояснимо принцип формування вихідного масиву. Для статистичного вивчення було відібрано біографічні дані щодо 90 керівників Управління державної безпеки (УДБ) НКВС України, які у 1935–36 рр. посідали верхні щаблі чекістської ієрархії в Україні. Саме вони взяли на себе основний «тягар» терору 30-х рр. і, у свою чергу, перетворилися на об'єкт кривавої чистки після 1937 року. Власне, була сформована суцільна відбірка, в яку включено біографічні відомості про усіх, без винятку, керівників НКВС УРСР в спеціальному званні від капітана й вище. Відповідно до постанови Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів СРСР від 7 жовтня 1935 р. «Про спеціальні звання начальницького складу Головного управління державної безпеки НКВС Союзу РСР» уводились персональні звання: сержант державної безпеки (далі – ДБ), молодший лейтенант ДБ, лейтенант ДБ, старший лейтенант ДБ, капітан ДБ, майор ДБ, старший майор ДБ, комісар ДБ 3-го рангу, комісар ДБ 2-го рангу, комісар ДБ 1-го рангу [2]. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 26 листопада 1935 р. було встановлено звання генерального комісара ДБ, яке присвоїли наркомові внутрішніх справ СРСР Г.Г. Ягоді [3]. Тоді ж розпочалося надання спеціальних звань співробітникам ГУДБ НКВС СРСР, УДБ НКВС союзних республік і УДБ обласних Управлінь НКВС. В Україні найвище звання, комісар ДБ 1-го рангу, отримав нарком внутрішніх справ УРСР В.А.Балицький. Станом на 3 липня 1936 р. спеціальні звання ГУДБ в Україні отримали 3174 особи, з них: комісар ДБ 1-го рангу – 1 , комісар ДБ 2-го рангу – 2, комісар ДБ 3-го рангу – 1, старший майор ДБ – 6, майор ДБ – 12, капітан ДБ – 68, старший лейтенант ДБ – 310, лейтенанта ДБ – 705, молодших лейтенантів ДБ – 1099, сержантів ДБ – 970 [4, с. 327]. У таблиці 1 подається порівняння спеціальних звань чекістів із загальновійськовими званнями. Отже, у

відбірку потрапили особи, які дорівнювалися полковникам і генералам за більш звичною системою офіцерських звань.

Табл.1

Порівняльна таблиця спеціальних і військових звань у 1935 – 1940 рр.

Головне управління державної безпеки НКВС СРСР	**Робітничо-Селянська Червона Армія**
Генеральний комісар державної безпеки	Маршал Радянського Союзу
Комісар державної безпеки 1-го рангу	Командарм 1-го рангу
Комісар державної безпеки 2-го рангу	Командарм 2-го рангу
Комісар державної безпеки 3-го рангу	Комкор
Старший майор державної безпеки	Комдив
Майор державної безпеки	Комбриг
Капітан державної безпеки	Полковник
Старший лейтенант державної безпеки	Майор
Лейтенант державної безпеки	Капітан
Молодший лейтенант державної безпеки	Старший лейтенант
Сержант державної безпеки	Лейтенант

Коло соціальних показників автори були змушені обмежити тими формальними відомостями, які містяться в особових справах, партійних документах, службових формулярах, автобіографіях тощо. До них належать: вік, стать, партійність, соціальне походження, місце народження, соціальний стан (цивільна професія або рід занять до вступу в органи), освіта, час вступу до НК-ДПУ, робота до НК-ДПУ, національність, нагороди. Не за всіма показниками є вичерпні дані, в окремих випадках 10–20% біографій мають «білі плями» стосовно тих чи інших аспектів походження або діяльності чекістів. Але це не впливає суттєво на точність статистичного методу. Статистичний матеріал було розподілено за трьома рубриками: 1) вступ до лав НК, 2) соціальна база формування керівних кадрів, 4) фінал кар'єри.

Початок кар'єри. Почнемо аналіз із з'ясування часу вступу до органів держбезпеки. Розподіл масиву за ознакою «час вступу» подано у таблиці 2.

Табл.2

Період вступу на службу до органів держбезпеки

Роки вступу	**Абс. кількість**	**%**
1917	1	1,1
1918	12	13,2
1919	21	23,3
1920	20	22,2
1921–1924	27	27,7
не з'ясовано	11	12,2

Важливо підкреслити, що абсолютна більшість українських чекістів була «революційного призову». Якщо взяти до уваги 79 осіб, вступ яких до НК встановлено документально, то з них – 68,4% прийнято до лав органів протягом 1917–1920 рр. Ще 21 особа (26,5%) почала кар'єру 1921 р. В Україні закінчення, так званої, «громадянської війни» може бути віднесено не до 1920, а до 1921 р., отже, 95 відсотків – мають досвід військових і каральних дій на власній території. Усі чекісти на момент початку служби були молодими людьми (див. табл. 3). Жодному не перевалило за 31 рік. Абсолютна більшість розподілялася за двома молодіжними групами – ювенального віку і старшого молодіжного віку.

Табл.3

Вік вступу до лав НК

Вікові групи	Абс. кількість	%
17 – 21	37	41,2
22 – 27	36	40,0
28 – 31	6	6,6
не з'ясовано	11	12,2

До демографічної характеристики соціальної групи чекістів треба додати те, що усі вони були чоловіками. З точки зору гасел рівності та емансипації, які проголосила Російська революція, тут можна побачити певну невідповідність моменту. Пояснити феномен «чоловічого імперіалізму» (в термінах сучасного феміністського руху) можна двома обставинами: маскулінністю самої професії і патріархальною традицією, яка відсікала жінок від військової служби, особливо діяльності таємної поліції. Щодо специфіки, пов'язаної з «гарячим серцем, холодним розумом і чистими руками», то досвід революційних і воєнних подій свідчить: жінки в певних ситуаціях проявляли твердість і жорстокість аж ніяк не меншу, ніж «сильна стать».

Як відомо, професійний добір включає добір за рівнями загальної і типом спеціальної професійної освіти. Відразу треба виключити саму можливість використання кадрів старого апарату, тобто жандармського корпусу. Належність до поліції, а тим більше до жандармів, розглядалася як ознака класової і політичної ворожості, а в разі прихо-

вування подібних фактів, винний міг розраховувати на найвищу міру соціального захисту. Високий загальний освітній рівень був також під підозрою і потребував спеціальних пояснень, бо це було привілеєм «експлуататорських» класів. Очевидно, освіта взагалі не враховувалася як критерій добору кадрів НК. В таблиці 4 подано розподіл масиву за критерієм освіти. Дані є красномовними, бо вони наводяться не за освітнім рівнем на момент вступу до лав НК, а стосуються періоду, коли чекісти піднялися до рівня полковницьких та генеральських посад. Погляд на освіченість верхівки апарату держбезпеки ясно показує, що цей орган не був політичним у вузькому значенні цього терміну. Він таким не створювався і не планувався на майбутнє. Одне це повністю перекреслює байку, що пустив у народ М.Хрущов про те, що «органи у 30-і рр. вийшли з-під партійного контролю» [5, с. 34]. У переважній більшості – це були малоосвічені люди, службовці-практики.

Табл.4

Освітній рівень (станом на середину 30-х рр.)

Рівень освіти	Абс. кількість	%
Вища і н/в освіта	6	6,6
Середня	15	16,7
Неповна середня	6	6,7
Початкова	50	55,6
Без освіти (самоуки)	3	3,3
Не з'ясовано	10	11,1

То що ж було елементом добору при вступі до НК? Таблиці 5 і 6, на наш погляд, дають уявлення про канали вступу до органів держбезпеки. Отже, 65% або близько 81 відсотка від тих, чиї дані достеменно відомі, встигли пройти відбір через новітні військово-політичні інституції: армію, силові структури, партійно-політичні і господарські установи, де вони мали певним чином себе зарекомендувати. І це, мабуть, мало вирішальне значення для початку кар'єри. Другою перепусткою була приналежність до правлячої партії (див. табл. 6). Можливо, що в момент прийому чекісти, зважаючи на їх вік, мали комсомольські посвідчення, але невдовзі вони вступали в партію і це було правилом. Партійність для радслужбовців, на загал, було свідченням лояльності, засобом контролю їх діяльності з боку правлячої партії і гарантією для

керівної сили проведення в життя «генерального курсу». Партійність створювала відносини на кшталт васальної залежності, де одна сторона була джерелом захисту і преференцій, а інша брала на себе обов'язок сумлінно служити інтересам сеньйора. Слова Хрущова мали певну рацію в тому сенсі, що партія дійсно ніколи не контролювала силові структури, вони «належали» партійним комітетам і вождям. Щодо органів держбезпеки, то ними маніпулювали виключно перші особи держави, а за часів Й.Сталіна – він особисто. І це правило не порушувалося аж до розпаду радянської системи.

Табл.5

Робота перед вступом до лав НК

Звідки прийшов до НК	**Абс. кількість**	**%**
З армії та флоту	39	43,3
З силових структур (міліція, військові трибунали, роб.-сел. інспекція)	8	8,9
З партійної, профспілкової або радянської роботи	12	13,3
З цивільних структур	9	10,0
Навчалися, були без роботи	5	5,5
не з'ясовано	17	19,0

Табл. 6

Час вступу до Комуністичної партії

Період	**Абс. кількість**	**%**
до революції	8	8,9
17 рік	9	10,0
1918–1920	41	45,6
1921–1924	4	4,4
1925–1928	14	15,5
1929–1932	6	6,6
не з'ясовано	7	7,8
Кандидат	1	1,1

Соціальна база органів держбезпеки. Апріорі можна було б висунути гіпотезу, що органи держбезпеки формувалися виключно за класовим принципом, оскільки їм відводилася роль меча й щита диктатури пролетаріату. Отже, мали б домінувати вихідці з пролетарських родин. Але реально складалося зовсім по-іншому. При аналізі соціального походження автори користувалися тією класифікацією, яка вживалася в офіційних документах Об'єднаного державного політичного управління, так званих, «Послужних списках для осіб, що перебувають на службі в органах Д.П.У». А там значилися наступні позиції: із родини робітника, селянина-бідняка, середняка, службовця, ремісника, міщанина, дворянина, іменитого та почесного громадянина, купця, духовного звання, офіцера, поміщика. З таблиці 7 видно, що частка, власне, робітничих родин була доволі скромною.

Табл.7

Соціальне походження

Соціальні верстви	Абс. кількість	%
з службовців	22	24,4
з ремісників	18	20,0
з робітників	14	15,6
з міщан	7	7,8
з селян	6	6,7
з торгівців	5	5,6
з дрібних власників	4	4,4
не з'ясовано	14	15,5

А чи могла існувати реально і за всіма правилами диктатура пролетаріату в переважно селянській країні? Власне, питання є скорі-ше риторичним, бо відповідь випливає сама собою з аналізу соціальної структури суспільства. За підрахунками М.Рубача частка робітників (разом з сім'ями) в Україні на 1917 рік становила 13,1%, або, в абсолютних числах, 3612 тис. осіб. Але до цієї кількості зараховувалися й домашні слуги – 1200 тис. осіб. В промисловості та на залізничному транспорті було зайнято близько одного мільйона осіб, або не більше 4% від української людності [6, с. 2536]. Не викликає сумнівів, що в своїх анкетах чекісти поліпшували особисті соціальні показники у бік пролетаризації, але структура їх лав залишалася доволі дрібнобуржуазною. З цим мирилися, бо верхівка більшовиків майже суцільно належала непролетарським верствам, а сам глава ВНК Ф.Дзержинський

був з поміщиків. Привертає увагу й те, що серед чекістів практично не було селян. Ось це є разючим контрастом з соціальною структурою України, де абсолютну більшість становили селяни-хлібороби. Особливо це помітно з таблиці 8, де цивільна професія (рід занять) до вступу у лави НК подається у більш соціологічній інтерпретації за ознаками характеру праці у групах, в послідовності від переважно інтелектуальної до фізичної праці.

Табл.8

Цивільна професія, рід занять до вступу в лави НК

Професія, рід занять	Абс. кількість	%
Спеціалісти, студенти, гімназисти	14	
Дрібні управлінці	8	
службовці неспеціалісти	12	
Ремісники й кваліфіковані робітники	28	
Хлібороби	1	
Некваліфіковані робітники, особи без спеціальності	13	
не з'ясовано	14	

Подібну професійну структуру кандидатів до вступу в органи держбезпеки можна пояснити лише тим, що чекісти рекрутувалися у містах і відображали певним чином структуру українських міст. Але це пояснення можна поставити під сумнів через те, що більшість приходила з лав Червоної армії, до якої мобілізовували переважно сільське населення. Усе стає на свої місця, якщо поєднати соціальне походження й професійний статус з, як це не дивно, національною приналежністю. Таблиця 9 розкриває, можливо, найбільшу таємницю Великого терору і органів держбезпеки. Не дивно, що хлібороби України мали тільки одного «представника» в НК, бо в керівному складі практично були відсутні українці, а євреї і росіяни, як відомо, мешкали переважно у містах та містечках, і займалися вони не хліборобством.

Табл. 9

Національний (етнічний) склад

Етнічні групи	Абс. кільк.	%	Довідково:% в структурі населення УРСР 1933 р.
Євреї	60	66,7	6,5
Росіяни	13	14,4	8,1
Українці	6	6,7	75,4
Латиші і поляки	5	5,8	5,0
Білоруси	1	1,1	0,4
не з'ясовано	5	5,6	

Довідка подана за: [7, с. 1733].

Автори залишають розгорнене пояснення національної структури керівного складу УДБ НКВС УРСР для наступних публікацій. Побіжно зазначимо, що українці програли справу визвольних змагань, Українська революція завершилася поразкою, Україна фактично була окупованою територією, а самі українці знаходилися під підозрою. Проте українців в НКВС УРСР служило чимало, займали вони, в основному, низові посади. Крім того, багато чекістів-українців з кар'єристських міркувань і через побоювання потрапити до числа буржуазних націоналістів, писалися росіянами. Приклад тут подавав сам нарком В.Балицький. Так у «Автобіографічній анкеті члена Всеукраїнського ЦВК Рад» у січні 1922 р. він власноручно вказав свою національність як росіянин, як і в «Послужному списку для осіб, які перебувають на службі в органах ДПУ», датованому 1927 р. Пізніше ж в усіх особистих документах він значився вже українцем, а після арешту у 1937 р. – знову писався росіянином [8, с. 14].

Можна було б вважати склад керівництва органів держбезпеки типовим прикладом колоніальної адміністрації, якби не одна обставина: більша половина євреїв-чекістів були «свої», уроджені в Україні (див. табл. 10). Саме це давало їм перевагу у знанні української мови, політичних течій, настроїв і оперативної обстановки.

Табл.10
Територіальне походження (в сучасних державних кордонах)

Країна	Абс. кількість	%
Україна	50	55,5
Росія	15	16,7
Білорусія	6	6,7
Латвія	3	3,3
Польща	2	2,2
Молдова	1	1,1
Не з'ясовано	13	14,5

Фінал кар'єри. Знайомство з керівним складом органів держбезпеки України як специфічною соціальною групою дозволяє зробити висновок про високий ступінь її когерентності. Усі члени групи прийшли до лав НК в одну епоху, їх вік в середині 30-х рр. коливався у досить вузьких межах 31 – 45 рр. (тільки двоє були трохи старшими), переважна більшість були євреями, вони належали до однієї партії і без усяких «поза як» були їй віддані і зобов'язані карколомною кар'єрою. Що чекало дрібних кустарів та торгівців, ремісників, шевців, годинникарів, миловарів, лимарів, конторників і прикажчиків в старій імперії? Більшість не мала навіть прав селитися поза смугою осілості. А тепер вони були вершителями долі радянського народу, успішно виконували складні завдання партії, викривали українських, єврейських і польських буржуазних націоналістів, різні підпілля й готували великі показові процеси. До речі, Великий терор почався в Україні раніше, ніж у Росії, отже, до середини 30-х рр. вже було накопичено чимало «позитивного досвіду» на цій царині. Партія не забувала славні чекістські лави, створювала гарні побутові умови для керівників, відмічала їх різними почесними нагородами. Всередині апарату домінував дух корпоративності й закритості. Засобами офіційної пропаганди усіляко підкреслювалося й випиналося особливе значення органів держбезпеки для першої в світі соціалістичної країни, «оточеної ворогами». Простих людей в цьому переконувати і не потрібно було, бо можливість репресії зберігалася стосовно кожного громадянина. Органів боялися з силою забобонів. Серед селян було поширене прислів'я: «ховайся в кропиву, бо їде ДПУ». Чекісти це відчували і використовували для своїх цілей. Щоправда, уважний історико-соціологічний погляд на когорту чекістів відкриває певну шпаринку в їх монолітних рядах. Пов'язано це з порядком проходження служби і посадовим ростом. Полковникам і генералам до завершення кар'єри і виходу «на заслужений відпочинок» потрібно було ще 10–20 років.

Тобто, в органах не було службовців пенсійного і передпенсійного віку. А як же кар'єрний ріст для молодших чинів? Ось тут і було протиріччя, яке добре розумів Сталін. Він його використає у повному обсязі після 1937 р. Першій хвилі чекістських кадрів, яка піднялася у роки революції, призначалося ще одне завдання, яке мало хто з начальницького складу 1936 року усвідомлював, коли офіцери й генерали припасовували нову форму, звикали до спеціальних звань. А їх треба було «відпрацювати», обернувши лезо меча проти старої партійної гвардії. Це перевершувало усі старі завдання, де фігурували класові вороги, петлюрівці, махновці, поляки тощо. А ось тепер, меч потрібно було підняти на партійців, які досі були поза репресіями. Далі мало відбутися за старим принципом: «мавр зробив свою справу…».

Фінал кар'єри усієї когорти, яка виконала завдання щодо чистки партійних рядів, був швидкоплинним і доволі одноманітним. Вони були зв'язані одним невидимим ланцюгом, їм від початку призначалася спільна доля. З числа 90 осіб, що стали об'єктом нашого дослідження, розстріляно 45 осіб (50%) - комісари держбезпеки 1-го та 2-го рангу, 5 з 6 старших майорів держбезпеки, 7 з 12 майорів держбезпеки, 31 з 68 капітанів держбезпеки. Узагальнені дані щодо фіналу кар'єри найвищого начальницького складу УДБ НКВС УРСР зразка 1935–1936 рр. подано у таблиці 11.

Табл.11

Фінал кар'єри

Доля	Абс. кількість	%
Розстріляно	45	50,0
Відбували покарання у таборах	8	8,9
Помер під час слідства	1	1,1
Покінчили життя самогубством	3	3,3
Знаходилися під слідством, справи припинено, звільнено	2	2,2
Знаходилися під слідством, вирок не з'ясовано	2	2,2
Репресіям не підлягали	21	23,4
Не з'ясовано	8	8,9

Наприкінці 30-х рр. мали місце кілька чисток старих кадрів, які вщент розбили «першу хвилю» чекістського керівництва. Спочатку

М.Єжов чистив кадри Г.Ягоди, потім Л.Берія чистив кадри М.Єжова. Назвати точне число репресованих чекістів досі неможливо. Наприкінці 1980-х років голова КДБ СРСР В.М.Чебриков офіційно заявив про 20000 репресованих чекістів [9], а голова КДБ УРСР М.М.Голушко повідомив про знищення 1199 керівних співробітників НКВС УРСР [10, с. 6]. Відомо, що 1937 р. в Україні було заарештовано понад 200 співробітників управління державної безпеки, 134 міліціонери, 38 прикордонників, 45 співробітників управління шосейних доріг, яких обвинуватили у причетності до «троцькістсько-терористичної організації, агентури іноземних розвідок, латиської шпигунської організації». [11, с. 42–43]. 1938 р. було заарештовано 994 співробітники НКВС [12, с. 79].

Література

1. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах – К., Либідь – Військо України, 1994.

2. НК – ДПУ - НКВС в Україні: особи, факти, документи // Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. – К.: Абрис, 1997.

3. Кулага И.И., Зуев В.В. Органы государственной безопасности в Донецкой области: воспоминания, факты, документы. – Донецк, 2002.

4. Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К.: вид-во Національної академії СБ України, 2002.

5. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002.

6. Золотарьов В.А. НК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Х.: Фоліо, 2003.

7. Правда. – 1935. – 8 жовтня.

8. Правда. – 1935. – 27 листопада.

9. Золотарьов В.А. Начальницький склад НКВС УРСР у середині 30-х рр. // «З архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ» – 2001. – № 2.

10. Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях. Доклад XX съезду КПСС 25 февраля 1956 года // Реабилитация: Полит.процессы 30-50-х годов. – М., Политиздат, 1991.

11. Енциклопедія Українознавства / Перевидання в Україні. – Львів, 1998. – Т. 7.